

RECENZJE

KRYSTYNA WASZAKOWA* | UNIWERSYTET WARSZAWSKI

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ, LUBLIN 2020, s. 547

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.01020>

Ostatnia książka Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, znanej lingwistki lubelskiej, rekomendowana przez recenzenta wydawniczego prof. dr. hab. Wojciecha Chlebdę jako „dzieło bardzo potrzebne”, w pełni zasługuje na tę ocenę z wielu powodów. Ta szeroko zakrojona tematycznie monografia jest bardzo jasnym przedstawieniem starannie uporządkowanej myśli teoretycznej, stanowiącej podstawę lub tło podjętych w pracy działań, zakreślonych przez szeroki horyzont poznawczy i badawczy autorki. W pełni umotywowane, wynikające z wyznaczonych głównych celów i zadań odwołania do wielu metodologii są prezentowane w zróżnicowanych aspektach, tak w partiach referujących dokonania innych badaczy, jak i w autorskich interpretacjach teoretycznych i analitycznych.

Podobnie jak wspomniany tu recenzent wydawniczy również nie mam wątpliwości, że monografia S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej jest potrzebna. Uczy poruszania się po etnolingwistyce, rozumienia bogatego i użytecznego instrumentarium. Jednocześnie pobudza użytkowników do zachowania ostrożności w posługiwaniu się terminologią wypracowaną w lubelskiej szkole etnolingwistyki. Ukazuje ogrom dorobku tej dynamicznie rozwijającej się dyscypliny. Dostarcza wielu analiz materiałowych, otwiera nowe możliwości i horyzonty przed badaczami, a dla uczących się (np. studentów) powinna spełniać funkcję dobrze pomyślanego, sensownego i ciekawego podręcznika.

Recenzowana książka składa się z czterech powiązanych ze sobą części, spiętych klamrą przez dobrze pomyślane i wyważone *Wprowadzenie* i *Zakończenie*. Rozdziały te odnoszą się do ogólnych aspektów natury i funkcjonowania języka, m.in. do jego związku z kulturą, komunikacją, kreatywnością, wieloaspektową rolą w przekazywaniu wartości, w rozmaitych działaniach służących wartościowaniu. Wielu czytelników mogą też zainteresować fragmenty dotyczące geniuszu języka i jego niezbędności oraz natury, umiejętnie i interesująco omówionej poprzez odwołanie do metafory *Język to powietrze*. Obie te części pozostają w ścisłej relacji z ogólnie rozumianym przedmiotem monografii – etnolingwistyką. Z jednej strony wskazują na rolę języka i człowieka jako centrum zainteresowań tej dyscypliny, z drugiej zaś – na

* kwaszak@uw.edu.pl; ORCID: 0000-0001-7341-6582

wypracowane w jej obrębie postulaty badawcze, metodologię i instrumentarium pomocne w osiągnięciu zasadniczego celu, jakim jest rekonstrukcja językowego obrazu świata.

Całości dopełniają: potężna (licząca według moich obliczeń 1383 pozycje), starannie opracowana *Bibliografia* (s. 423–500), *Wykaz źródeł*, przejrzysty *Indeks terminów i pojęć*, *Indeks nazwisk* oraz dwa streszczenia: angielskie i rosyjskie.

Trzy pierwsze części recenzowanego dzieła wolno uznać za szczególny typ przemysłanego przewodnika, ukazującego dokonania lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej. Przyjrzymy się poszczególnym partiom książki, aby zdać sprawę z bogactwa jej treści, sposobu jej opracowania i co za tym idzie – korzyści, jakie praca ta może przynieść czytelnikom.

W części I, noszącej tytuł *Etnolingwistyka kognitywna – historia i współczesność*, rozdział I: *Czym zajmuje się etnolingwistyka?* stanowi stosunkowo krótki (ok. 20 stron) wstęp do zasadniczych i bogatych rozważań na jej temat. Ukazuje narodziny etnolingwistyki jako dyscypliny badawczej, jej ukierunkowanie i zakres, stosowane nazewnictwo oraz zróżnicowanie czasowe badań. Odgrywa rolę słowiańskiego tła, na którym w dalszych partiach pracy są przedstawione zasadnicze kwestie dotyczące lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej. Rozdział II, zatytułowany *Lubelska etnolingwistyka kognitywna: od dialektologii i folklorystyki do semantyki międzykulturowej*, przedstawia etapy rozwoju tej dyscypliny wraz z dynamicznie ujmowanym przedmiotem badań i recepcji na tle słowiańskim i europejskim.

W części II: *Etnolingwistyczne instrumentarium pojęciowe i jego operacjonalizacja* znajdziemy m.in. (rozdział III) omówienie (wraz z odwołaniem do ważnych prac z tego zakresu) podstawowych pojęć wypracowanych w szkole lubelskiej, takich jak: *językowy obraz świata* (w skrócie JOŚ), *stereotyp*, *definicja kognitywna*, *profilowanie* i *profil*, *punkt widzenia* i *perspektywa interpretacyjna*, *podmiot*, a także rozważania na temat wartości jako podstawy JOŚ. Rozdział IV: *Stereotypy a wartości w językowym obrazie świata* składa się z dwóch podrozdziałów. W pierwszym zostały przedstawione wybrane stereotypy wraz z przysługującymi im sądami moralnymi. Są to: stereotypy-obrazy – *SŁOŃCE*, *OGIEŃ*; stereotypy-wzory – *DOM*, *MATKA*; stereotypy-wyobrażenia religijne i mitologiczne – *BÓG*, *ANIOŁ*; stereotypy-wyobrażenia ideologiczne – *WOLNOŚĆ*, *RÓWNOŚĆ*. Z kolei w drugim podrozdziale zostały zamieszczone ogólne rozważania na temat wartości i ich nośników skontrastowane z polskim kanonem wartości.

W rozdziale V: *O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu* jest mowa m.in. o: (1) eksplikacjach Anny Wierzbickiej – jako przykłady zostały przywołane definicje *MATKI* i *SŁOŃCA* (obie oparte na odwołaniu się do minimalnych jednostek semantycznych) oraz *MYSZY* (tzw. fasetowa, uporządkowana według wszystkich istotnych komponentów pojęcia tworzących jego strukturę kognitywną, por. s. 146–147); (2) definicji kognitywnej Jerzego Bartmińskiego – jako przykłady przywołane zostały fasetowe opisy *STRZYGONIA* i *MATKI* (s. 152–154); (3) wariantach definicji maksymalnej (analitycznym i syntetycznym) – te ujmowane są jako konfiguracje składników, np. w pojęciu *OJCZYŻNA* wyróżniono m.in. takie jak: przestrzenny, społeczny i aksjologiczny (s. 161).

Rozdział VI nosi tytuł *Czy definicja ma charakter otwarty?* Są tu rozważane m.in. następujące kwestie: (1) co to jest tzw. definicja otwarta; (2) otwarty charakter znaczenia i jego opis w ramach definicji kognitywnej, która uwzględnia w opisie znaczenia: (a) wszystkie cechy

pozytywne pojęcia, a nie wyłącznie wystarczające i konieczne, (b) różne typy racjonalności, nie tylko potocznej, ale i kreatywnej, uproszczonej wiedzy eksperckiej, (c) tekstowy i narracyjny charakter eksplikacji, (d) wykorzystanie różnych typów danych przy rekonstruowaniu definiensa, (e) podmiotowy charakter definicji. Rozważania te wieńczy dyskusja o nieostrości pojęcia w powiązaniu z przeciwstawieniem: otwarty charakter definicji vs. otwartość znaczenia (s. 175–177).

Rozdział VII: *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?* przynosi omówienie niezwykle ważnych dla tej dyscypliny zagadnień, uszeregowanych w pięciu podrozdziałach. Pośrednio informują one o zakresie podejmowanej w jej ramach tematyki badawczej, więc choćby z tego względu warto je tu przywołać. Ich zestaw podaję w porządku autorskim: (1) rola danych źródłowych w rekonstrukcji tożsamości zbiorowej; (2) nazwa dyscypliny a typ wykorzystywanych danych; (3) przedmiot badań etnolingwistycznych a typy danych; (4) typy danych wykorzystywanych w ramach etnolingwistyki „ludowej” (np. w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych*) i „narodowej” (np. w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów*); (5) rola danych „przyjęzykowych” w rekonstrukcji JOŚ (np. rysunków dla *DOMU*, s. 190); (6) dane negatywne a JOŚ (np. dla *DOMU* relacje bezdomnych); (7) dane „wyzerowane”, „polska mapa niepamięci” i „pamięć utajniona”, np. przesiedlenie ludności łemkowskiej w ramach akcji „Wisła”, wspomnienia Sybiraków.

Część III recenzowanej książki – *Rekonstrukcja językowego obrazu świata* – jest bardzo ważna metodologicznie i bogata tematycznie. Dwa rozdziały (VIII i IX) przynoszą omówienie problemów teoretycznych i metodologii opisu JOŚ, w tym profilowania pojęć, wypracowanych w szkole lubelskiej, oraz liczne przykłady – ich podstawą są studia poświęcone szczegółowym zagadnieniom. Zawartość rozdziału VIII, zatytułowanego *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata*, przybliżają tytuły podrozdziałów: (1) *Opis izolowany (separacyjny)*: *ROSJANIN*, *DOM*, *RODZINA*; każdy typ danych (system – ankieta – teksty) jest analizowany osobno; (2) *Opis holistyczny (zintegrowany)*: *RÓWNOŚĆ*, *HONOR*, *PATRIOTYZM* – łączy wszystkie typy danych w ramach układów fasetowych lub aspektowych; (3) *Od separacji do integracji*: *MATKA*, *EUROPA*, *WOLNOŚĆ*.

Na charakterystykę *EUROPY* składa się sześć wymiarów tworzących jej obraz: lokalistyczny (geograficzny), polityczny, cywilizacyjno-kulturowy, społeczny, bytowy i narodowy. Każdy z nich jest złożony z podrzędnych cech; pełny obraz tego pojęcia jest rekonstruowany przy uwzględnieniu wszystkich tych wymiarów (por. s. 210–211).

W rozdziale IX: *Językowy obraz świata czy językowe obrazy świata? Problemy profilowania pojęć* tematyka teoretyczna i opis przykładów koncentrują się wokół następujących kwestii (przedstawię je za autorką w punktach, ich nazwy odpowiadają tytułom podrozdziałów): (1) *Koncepcja profilowania w etnolingwistyce kognitywnej*; (2) *Pojęcia wspólnej bazy kulturowej i profilowania w opisie językowego obrazu świata*; (3) *Profilowanie „po lubelsku” – przykłady operacjonalizacji pojęcia*. Te skupione są w dwóch klasach: (a) profilowanie na gruncie języka ludowego i kultury ludowej (znalazły się w niej: *KOŃ*, *BŁAWATEK*, *ŻRENICA*, *GWIAZDY*, *WODA*, *OGIEŃ*) oraz (b) profilowanie na gruncie języka ogólnego i kultury ogólnonarodowej. Druga grupa wykazuje duże zróżnicowanie i obejmuje następujące typy obiektów: (i) *PRACA i LUD*,

(ii) NIEMIEC, ROSJANIN, UKRAINIEC, (iii) DOM i RODZINA, (iv) KOMUNIZM i TOLERANCJA, (v) RÓWNOŚĆ i WOLNOŚĆ, (vi) PATRIOTYZM i HONOR, (vii) EUROPA, (viii) RADOŚĆ. W końcowej partii rozdziału IX (*Profil i profilowanie – podsumowanie zastosowań metody*) w polu uwagi znajdują się następujące szczegółowe tematy, dotyczące podstawowych kwestii związanych z tytułowymi pojęciami: przedmiot profilowania, podstawa zróżnicowań profili, profile a znaczenie słowa, relacje między profilami, wykładniki profilowania pojęć, profile – zbiór otwarty czy zamknięty, profilowanie subiektywne/obiektywne, „wizje” świata jako rezultat subiektywnego profilowania.

Ze względu na pierwsze trzy części pracy, które stanowią połowę rozważań (224 strony), czytelnik może mieć pewną wątpliwość związaną z adekwatnością tytułu książki, a nawet ulec pokusie zaproponowania następującego jej tytułu: *Przewodnik po etnolingwistyce kognitywnej (ze szczególnym uwzględnieniem szkoły lubelskiej)* albo takiego odnoszącego się do części IV: *Stereotypy i ich profilowanie (na tle dorobku lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej)*. Druga propozycja pozostaje w ściślejszej relacji z indywidualnymi dokonaniem S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, przedstawionymi w pięciu rozdziałach części IV recenzowanego tomu. Są to arcyciekawe, wielopłaszczyznowe studia ukazujące za pomocą wypracowanej w szkole lubelskiej metodologii i jej instrumentarium (m.in. *profilowania, stereotypu, punktu widzenia*, a także uwzględnienia rozmaitych czynników aksjologicznych) zróżnicowanych obrazów (głównie w dyskursie publicznym) wybranych pojęć, takich jak: *SWOI i OBCY, PIELGRZYMKA, EUTANAZJA* oraz *ZIEMIA i PRACA* (jako wartości chłopskiego etosu trudu). W szerszej perspektywie (nie tylko etosu chłopskiego) ostatnie zagadnienie autorka podejmuje w rozdziale XIV: *SOLIDARNOŚĆ Z ŻYCIEM – kluczowa wartość etosu chłopskiego*.

Napisane żywą polszczyzną te *stricte* odautorskie partie stanowią wzorcowy przykład opisu złożonych kategorii pojęciowych, ukazujący, jak dzięki narzędziom wypracowanym w szkole lubelskiej etnolingwistyki można analizować skomplikowane, silnie naaksjologizowane pojęcia, wartościowane i profilowane w diametralnie różny sposób, w zależności od punktu widzenia nadawcy, jego postawy, przekonań czy środowiska, jakie reprezentuje. Jest to wieloaspektowe omówienie autorskie zagadnień dość szczegółowo przedstawionych w tytułach (i podtytułach) czternastu rozdziałów składających się na dzieło lubelskiej uczonej.

W całej tej jakże bogatej materii problemów, pojęć i terminów S. Niebrzegowska-Bartmińska porusza się ze znanstwem, swobodnie, a nawet z pewnym wdziękiem: dobrze łączy wątki, wpisuje właściwe treści w ładnie sformułowane tytuły rozdziałów rozwijających kategoryzujące nazwy poszczególnych części pracy. Autorce nie grożą złe odczytania bogatego dorobku szkoły lubelskiej, np. intencji J. Bartmińskiego, twórcy lubelskiej etnolingwistyki kognitywnej, jej głównego myśliciela (dodajmy: autora 92 prac i 31 pozycji powstałych we współautorstwie, przytoczonych w *Bibliografii*). Jest bowiem osobą „z wewnątrz”, o czym mówi *expressis verbis* w *Zakończeniu*:

Ta tradycja badawcza, wyodrębniająca się na gruncie uznanych dziś szkół etnolingwistycznych (dialektologicznej, etymologicznej i onomastycznej), jest mi myślowo najbliższa, a krystalizowanie się etnolingwistyki jako dyscypliny badawczej i doprecyzowanie instrumentarium

pojęciowego z nią związanego mogłam śledzić na bieżąco, uczestnicząc w pracach lubelskiego zespołu etnolingwistycznego niemal od początku jego powstania. Efektem tego „współbycia” w zespole jest właśnie ta pozycja (s. 414–415).

Adresowana do stosunkowo szerokiego grona odbiorców z racji rozległości podejmowanej tematyki monografia Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej ma wszelkie dane, aby stać się chętnie czytana książką, przewodnikiem po rozległych przestrzeniach etnolingwistyki, dobrym podręcznikiem nie tylko dla studentów, którzy „wchodzą w dyscyplinę”, ale też dla dojrzałych badaczy, na przykład poszukujących interdyscyplinarnego wsparcia lub rozeznania w zakresie pojęć i terminologii. Wiele wskazuje na to, że tak się stanie również za sprawą uporządkowanego przedstawiania bogatych treści dotyczących dynamicznie powiększającego się obszaru etnolingwistyki. Są one podawane w atrakcyjny i jasny sposób nie tylko w partiach analitycznych, ale i teoretyczno-metodologicznych. Inne atuty książki to zdyscyplinowany tok wyводу, umiejętne posługiwanie się bogatą terminologią i – co ważne – jej objaśnianie, gdy jest to niezbędne. Krótko mówiąc, dobrze się czyta tę książkę. W trakcie jej lektury czytelnik może poczuć się uczestnikiem znakomicie przygotowanego i z talentem realizowanego przez osobę z doświadczeniem dydaktycznym cyklu wykładów akademickich, w których otrzymuje przeogromny, a zarazem inspirujący materiał badawczy, pozwalający zapoznać się z bogatym dorobkiem etnolingwistyki w dwu jej wymiarach: czasowym i terytorialnym.